

Herman Cornelis Hartevelt (1818-1886) keldergraf 154

Koopman en bestuurder - Nederlands-Indië, Amsterdam en Leiden

Personalia

Geboren: 10 december 1818 te Brielle

Zoon van: Abraham Cornelis Hartevelt en Hermina de Wit

Gehuwd met: Annette Antoinette Mathilde Marie Leembruggen op 31 augustus 1854 te Aarlanderveen

Overleden: 30 december 1886 te Leiden

Begraven: 3 januari 1887

Samenvatting

Herman Cornelis Hartevelt wordt op 10 december 1818 in Brielle geboren in een uit Leiden afkomstig geslacht van kooplieden, fabrikanten en bestuurders. In 1832 verhuist het gezin naar Dordrecht waar zijn vader een betrekking krijgt als belasting-inspecteur.

Na zijn schooltijd werkt Herman enige tijd als klerk op het kantoor van zijn vader, maar hij besluit zijn geluk te gaan beproeven in Nederlands-Indië. Als jongeman van net 18 jaar begint hij zijn carrière daar als tokobediende in Batavia (het huidige Jakarta).

Als snel gaat Herman in zaken, maar het lot is hem niet goed gezind. In 1842 is hij om gezondheidsredenen gedwongen terug naar Nederland te reizen. In zijn afwezigheid gaat de handelsfirma waarvan hij inmiddels vennoot is, door wanbeheer van een van de andere vennoten ten onder.

Als Herman in 1844 met herstelde gezondheid terugkomt in Nederlands-Indië blijkt de zaak failliet. Gelukkig krijgt hij de mogelijkheid om beherend vennoot te worden in de zaak van Oliphant & Co te Soerabaja. Dit doet hij zo'n vijf jaar. Dan verkopen Oliphant en Hartevelt hun bezittingen in Nederlands-Indië en vertrekken samen naar Nederland.

Na een reis met de "overland mail" via Suez, vestigt Herman zich in Amsterdam. Hier lopen zijn handelszaken voorspoedig. In 1854 trouwt hij met zijn volle nicht Anne Leembruggen, dochter van een Leidse textielabrikant.

In 1857 vestigt het gezin - er zijn inmiddels twee kinderen geboren - zich in Leiden, waar Herman vennoot wordt van de wijnhandel Modderman, Hartevelt en Co.

1. Herman Cornelis Hartevelt

De zaken gaan goed en hij wordt in Leiden een zeer gewaardeerd burger die vele bestuursfuncties op zich neemt. Zo wordt hij gemeenteraadslid en wethouder en heeft hij zitting in de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

Zijn huwelijksleven was gelukkig en harmonieus, maar het gezin kende ook veel verdriet. Van de in totaal negen kinderen overleden er vier op jonge leeftijd, waarvan één door een tragisch ongeval.

Volledige versie

Jonge jaren

Herman Cornelis Hartevelt wordt op 10 december 1818 in Brielle geboren. Hij is de oudste zoon van een gezin waarin tussen 1806 en 1830 maar liefst achttien kinderen worden geboren, waarvan er acht op jonge leeftijd overlijden.

2. V.l.n.r. Hermans vader, moeder en zijn jongere broers Abraham Edmond en Daniel

Zijn vader is belastinginspecteur in Brielle en vanaf 1832 in Dordrecht. Hij zal daar zijn carrière afronden als Arrondissements-Directeur van 's Rijks Belastingen. Na zijn schooltijd - tot zijn zestiende zit hij op de zgn. Franse school - wordt Herman klerk op het kantoor van zijn vader. Hij voelt echter sterk de behoefte op eigen benen te staan en op zijn achttiende neemt hij het besluit om zijn geluk te beproeven in Nederlands-Indië.

Het zou interessant zijn te weten wie of wat Herman tot deze beslissing heeft gebracht, maar helaas is hierover niets bekend. Duidelijk is dat Herman tot een select gezelschap behoort. In de eerste decennia van de 19^e eeuw is het aantal niet-militaire "Indiëgangsters" nog zeer beperkt. Zo gaan tussen 1830 en 1840 in totaal slechts 350 Nederlandse burgers naar Indië.¹ Volgens zijn jongere broer Daniel, die zijn memoires in de vorm van een uitgebreide autobiografie op papier heeft gezet, wil Herman er alles aan doen de financiële zorgen van zijn ouders voor het kinderrijke gezin te verlichten. Het zijn volgens hem:

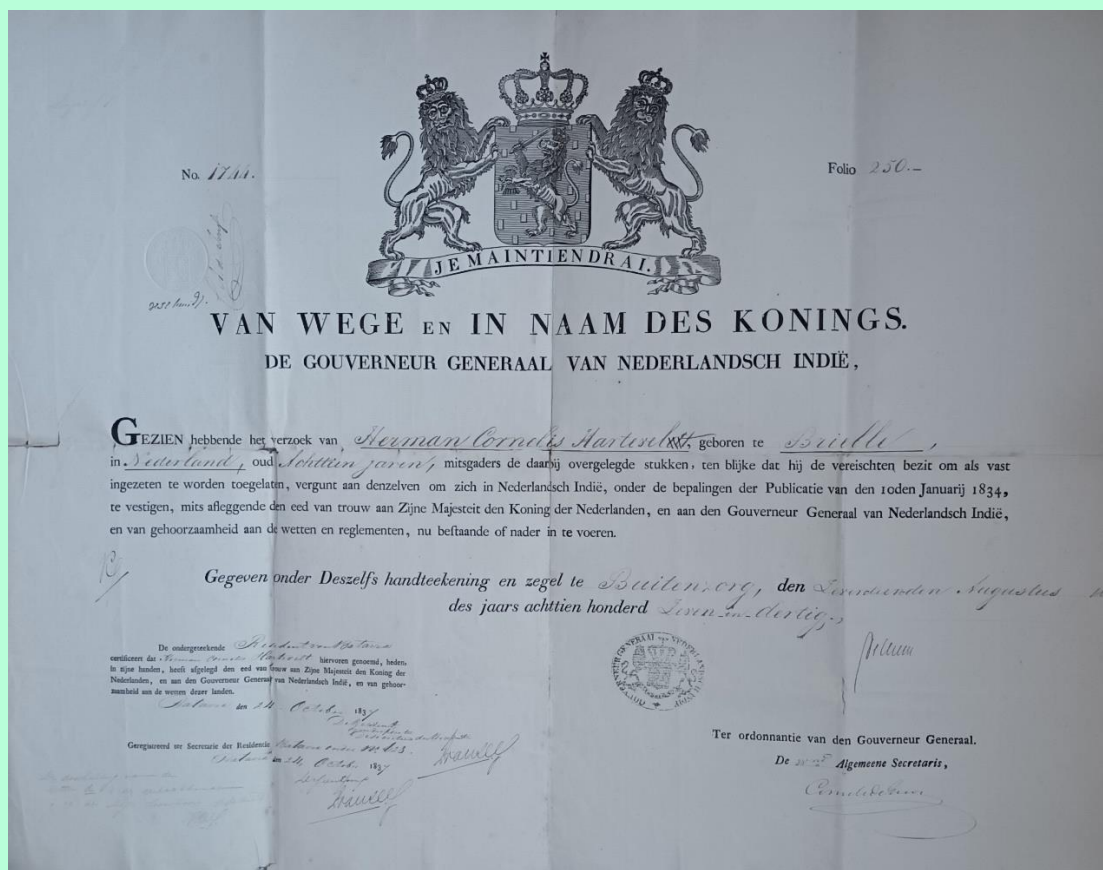
eerbied voor vaders deugd en liefdevolle lust zijn zorgen te verminderen die mijnen oudste broeder [...] deden besluiten om naar Oost-Indië te vertrekken [...] met vele

¹ Bosma & Mandemakers, 2008: 166-174. De auteurs stellen vast dat tussen 1815 en 1855 in totaal slechts 675 niet-militairen naar Nederland-Indië gingen. Zij kwamen vooral uit de verstedelijkte provincies. Van meet af aan waren burgerlijke Indiëgangsters overwegend afkomstig uit de sociaal hogere lagen van de Nederlandse bevolking.

aanbevelingsbrieven, maar zonder ook maar het geringste vermoeden van wat Oost-Indië eigenlijk was, en zonder geld.²

Volgens Daniel worden de geldzorgen van hun ouders verergerd doordat hun vader, ondanks de kosten voor zijn grote gezin en zijn betrekkelijk zwakke salariëring als belastingambtenaar, wil blijven voldoen aan een zeker standsfatsoen.³ Er is in dat gezin dan ook altijd geldgebrek. Dit standsgevoel van Hermans vader komt niet uit de lucht vallen. Zijn grootvader, Abraham Hartevelt, is de grondlegger van de Hartevelt jeneverfabriek en zijn vader Adrianus Hartevelt was procureur bij het Hof van Holland, volksvertegenwoordiger en later burgemeester en wethouder van Leiden.

Omdat zijn jongere broer Abraham Edmond als adelborst op het Koninklijk Instituut voor de Marine in Medemblik is geplaatst, hoeft Herman zelf niet in dienst. Hij is dus vrij om te gaan en op 26 januari 1837 vertrekt hij per zeilschip richting Batavia (het huidige Jakarta). Wanneer hij daar precies aankomt is niet duidelijk, maar in augustus 1837 wordt er een document opgemaakt waarin wordt verklaard dat Herman Cornelis Hartevelt zich ingezetene van Nederlands-Indië mag noemen. Daartoe moet hij ten overstaan van de resident van Batavia de eed van trouw afleggen aan "Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden, de Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië en van gehoorzaamheid aan de wetten dezer landen".

3. Bewijs van toelating als ingezetene van Nederlands-Indië

Batavia

² Hartevelt, D., 1890: 5-6. Voor een beknopte biografie van Daniel Hartevelt zie: Hartevelt, Jaap en Roel Klein (2023).

³ Hartevelt, D., 1890: 163.

In Batavia is Herman aanvankelijk werkzaam als bediende bij het handelshuis van de Duitser G.B. Lilienfein. Het duurt echter niet lang of hij zal samen met zijn latere zwager Jan Pieter Ingerman een commissiehuis oprichten. Zij verhandelen een breed scala aan producten, van rijtuigen tot wijn. Van enige specialisatie is geen sprake. Onderstaande advertentie laat zien wat ze zoal verkochten.

—*Ingerman en Hartevelt*, hebben in commissie ontvangen, engelsche wagen- en bendietuigen, echte Milroij zadels, koperen sporen, manilla sigaren, spermaceti en patent kaarsen, bronzen tafel-, hang- en muurlampen en tafelstolpen heeren en dames necessaires, kinder speelgoed, kousen en sokken, spiegels en schilderijen, echte eau de cologne, fijne roode en rijn wijn, seltzerwater, echte madera, boter in dubbeld fust, bloem van sago, seidlits poeders, engelsche pleister, loodwit, lijn-olie, enz., enz., enz.

4. Advertentie firma Ingerman en Hartevelt (1839)

De firma zal ruim twee jaar bestaan. Dan, eind 1841, besluiten Ingerman en Hartevelt hun firma te liquideren en als vennoten toe te treden tot de firma C. Bosscher & Co. Deze beslissing zal beide heren duur komen te staan.

—De ondergeteekenden voornemens zijnde, hunne tot heden uitgeoefende kommissie- en toko-handel, met primo Januarij aanstaande, geheel te liquideren, verzoeken hunne debiteuren, het aan hen verschuldigde voor dien tijd te willen voldoen.

INGERMAN & HARTEVELT.

—De ondergeteekenden, hebben de heeren *J. P. Ingerman* en *H. C. Hartevelt*, als deelgenooten in hunne firma opgenomen.

C. BOSSCHER & CO.

5. Liquidatie firma Ingerman en Hartevelt en toetreding tot C. Bosscher & Co.

Faillissement

Ingerman, die ook nog een andere firma bezit (een handel in rijtuigen onder de naam Ingerman en Co.), gaat nog datzelfde jaar naar Nederland om daar de belangen van beide firma's te behartigen. Helaas moet ook Herman niet lang daarna (maart 1842) om gezondheidsredenen terug naar Nederland. Het bedrijf wordt nu uitsluitend gerund door C. Bosscher. Hermans broer Daniel, die in dezelfde periode ook in Nederlands-Indië verblijft, beschrijft in zijn memoires de ondergang van de firma C. Bosscher en Co. Hij is in september 1842, als jongeman van achttien jaar oud, aangekomen in Batavia en wordt opgehaald door zijn broer Abraham Edmond die als marineofficier dienst doet in Nederlands-Indië, maar kampt met een zwakke gezondheid en net is ontslagen uit het hospitaal van Batavia. Daniel schrijft:

Toen kwam een bleek, ziekelijk heer mij aanspreken en ik herkende mijn broeder, de zeeofficier. [...] Mijn broeder reed met mij naar het woonhuis van de heer B. en daar logeerden wij [...] De heer B. [...] nam mij mee naar de stad [...] om de dag door te brengen op een kantoor waar ik nooit iemand zag dan Chinezen met wie de heer B. in het Maleisch besprekingen hield, die eindigden met zijn ondertekening van gezegeld papier. [...] Menigmaal was ik getuige geweest van vriendenkringen ten huize van den heer B. De toon door die heren gevoerd, deed mij geloven dat zij allen rijk en heel voornaam waren. Men sprak over paarden, dames, meiden, duels. [...] Van kaartspel met groote verliezen daarbij hoorde ik dikwijls [...] De heer B. arrangeerde soupers en bals te zijnen huize. Zeldzaam zag ik den man in huis, nog minder op zijn kantoor. [...] In het begin van 1843 kwamen grote veranderingen in de huishouding van de heer B. Het huis [...] werd verlaten voor een kleiner, [...] de festijnen waren ten einde, wat er gebeurde wist ik niet, maar lang duurde het niet dat ik zoo volslagen onkundig bleef. [...] De heer Ingerman kwam in maart uit Holland terug en spoedig daarna werd de firma C. Bosscher en Co failliet verklaard. Het bleek nu dat de zaken totaal verwaarloosd waren en de heer B. goed en geld tot eigen vermaak had aangewend [...] Van Chinese woekeraars leende hij geld en de documenten die ik wel door hem aan Chinezen zag overhandigen, waren geprolongeerde acceptaties. Het kwam uit dat de man voor geen daad van oneerlijkheid was teruggedeinsd om aan geld te komen. [...] Eind april 1843 werd de inboedel van de heer B. verkocht. Na afloop [...] bevond ik mij alleen in het ledige huis. Die dag zag ik de heer B. voor 't laatst te Batavia. Op een prachtig Arabisch paard gezeten reed hij in de voormiddag het erf op en aan de andere kant het hek weer uit, hij groette mij luchtig en vroolijk alsof geen zorg hem kwelde.⁴

Soerabaja

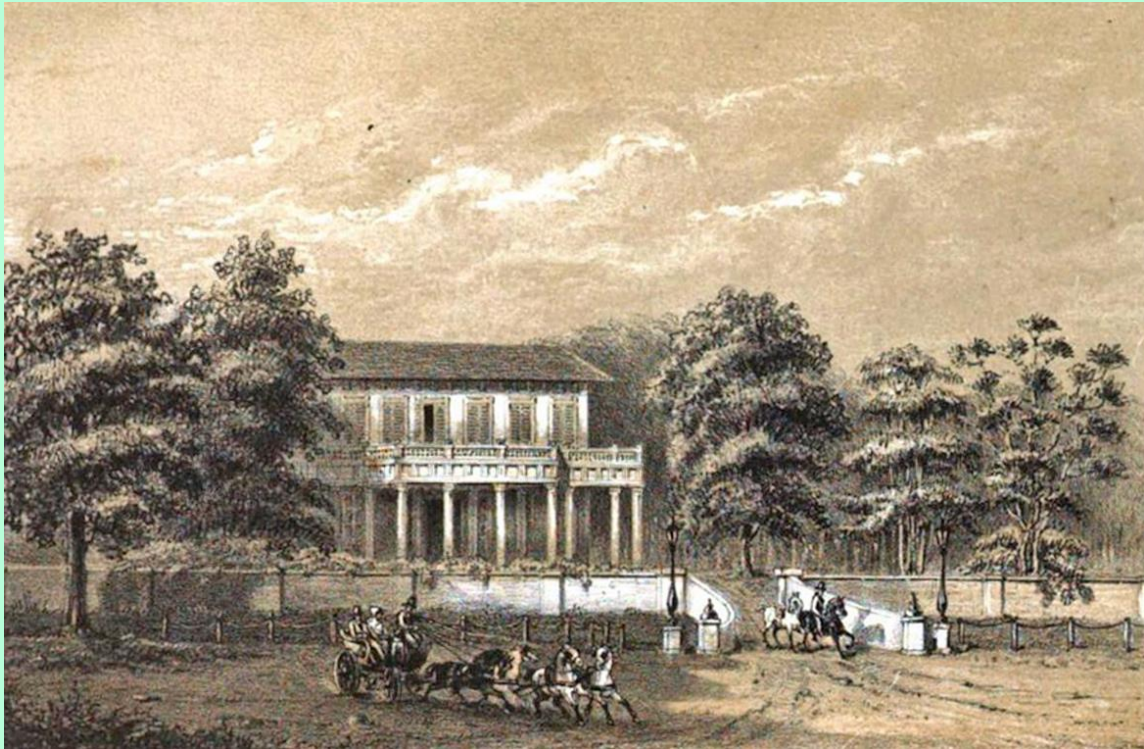
Als Herman Cornelis in 1844 geheel hersteld in Nederlands-Indië terugkomt, is alles wat er van de firma C. Bosscher en Co rest, zijn aandeel in de schuld. Gelukkig kan hij het te betalen bedrag (f 12.000,-) lenen en dit ook nog binnen de afgesproken termijnen met rente aflossen. Dat is mede mogelijk doordat Herman behorend vennoot wordt in een nieuwe toko in Soerabaja met de naam: Oliphant, Hartevelt en Co..

⁴ Hartevelt, D., 1890: 17-21. Daniel schrijft over deze C. Bosscher, die het tot Directeur van het Binnenlands Bestuur van Nederlands-Indië bracht, nog het volgende:

“De vader van C. Bosscher was cargadoor te Amsterdam en daar bekend als een knap koopman en grooten schurk. Hij vond gelegenheid de heer J.J. Rochussen toen die entrepreneur was te A'dam gewichtige diensten te bewijzen. Die zelfde Rochussen was Gouverneur Generaal van N.I. van 1845 tot 1851. Hij vergold aan den zoon, door hem in 's lands dienst te stellen, wat hij den vader verschuldigd was.”

N.B. Deze stelling van Daniel Hartevelt is niet bewezen. Wel is bekend dat C. Bosscher zonder ooit enig examen daarvoor te hebben afgelegd, in 1847 wordt aangesteld als ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur van Nederlands-Indië.

Charles Agathon Guillaume (Karel) Oliphant [ook op Groenesteeg begraven], bij wie Hermans broer Daniel in Semarang in dienst is, wil zijn zaken uitbreiden naar Soerabaja. Volgens de memoires van Daniel lopen de zaken voor Herman voorspoedig en heeft hij in Soerabaja een aangenaam leven. Dit is ook te danken aan de komst van hun oudere zuster Hermina Cornelia, die bij Herman intrekt en het huishouden bestiert.

6. Residentshuis te Soerabaja (1847)⁵

Afscheid van Indië

Na vijf jaar besluiten zowel Karel Oliphant als Herman Cornelis te stoppen met hun Indische zaken. Oliphant verkoopt de zaak in Semarang aan Hermans broer Daniel en de zaak in Soerabaja wordt overgedaan aan J.J.T. ten Siethoff.

Op 17 december 1850 verlaat Herman Cornelis voorgoed Soerabaja. Hij heeft genoeg verdiend om naar Nederland terug te keren.

*Soerabaja [...] werd door mij met zekeren weemoed verlaten, het is toch de plaats, waar ik vele welmeenende vrienden achterlaat., de plaats waar fortuna mij zoo gunstig was, dat ik thans het onuitsprekelijk genot mag smaken, mijn dierbaarste betrekkingen, mijn vaderland spoedig weder te zien. De gedachte aan deze zo gelukkige toekomst tempert spoedig die droefheid en maakt plaats voor vrolijk lachende beelden.*⁶

⁵ De voorlaatste VOC-gezaghebber van Oost-Java heeft hier in 1796 een bescheiden huis laten bouwen. Om dienst te kunnen doen als officiële ambtswoning, werd het op last van Daendels, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië van 1808 tot 1810, in empirestijl verbouwd en uitgebreid tot een imposant buiten. Later woonden hier de residenten van Soerabaja en uiteindelijk (vanaf 1928) de gouverneurs van de nieuw gevormde provincie Oost-Java. De laatste Nederlandse gouverneur die dit huis bewoonde was Hermans kleinzoon en naamgenoot: H.C. Hartevelt (1890-1944).

⁶Hartevelt, H.C., 1850-1851: 1a

— Wij hebben de eer bekend maken, dat wij onze tokozaken heden aan den heer *J. J. T. ten Siethoff Jr.* hebben overgedaan, die dezelve onder de firma van *Oliphant, Hartevelt & Co.* zal voortzetten.

SOERABAIJA , OLIPHANT, HARTEVELT & CO.,
14 October 1850. *in liquidatie.*

— Met referte aan bovenstaande advertentie, heb ik de eer bekend te maken, dat ik heden de tokozaken van de heeren *Oliphant, Hartevelt & Co.* heb overgenomen, welke ik onder de firma van *Oliphant, Hartevelt & Co.* zal blijven voortzetten.

J. J. T. TEN SIETHOFF Jr.
SOERABAIJA , *14 October 1850.*

7. Overdracht van de firma aan Ten Siethoff

Na een kort verblijf in Semarang bij zijn broer Daniel vertrekt Herman samen met Karel Oliphant naar Batavia. Daar gaan zij op 29 januari 1851 aan boord van het raderstoomschip Batavia en nemen definitief afscheid van Indië. Op de valreep krijgt Herman een droevig bericht: zijn vader is op 12 november 1850 overleden.

[...] gisteren bragt de landmail mij ene tijding mede, die mij diep in de ziel schokte en eensklaps de grote vreugde van de terugkeer naar mijn vaderland op vreselijke wijze temperde; de doodstijding van mijn geliefden vader zoo geheel onverwacht ontnam mij schier alle levenslust, zoo nabij het wederzien en zo op eens de zekerheid, in het ouderlijk huis waar geen vader meer zijn zal, het is moeilijk te schetsen wat er bij zulke gelegenheden in de ziel omgaat.⁷

De reis naar Nederland

Van de reis naar Nederland deed Herman verslag in de vorm van een dagboek. Het biedt niet alleen enig inzicht in zijn persoonlijkheid, maar het geeft ook een aardig inkijkje in de wijze waarop niet-onbemiddelde Indiëgangers zo'n tocht beleefden. Van Batavia voeren ze eerst naar Singapore. Herman schrijft:

Oliphant en ik hebben tezamen een hut aan het dek, de beste die er aan boord is, en een attentie van den commandant. Er is een delicioese canapé en een vaste kooi. De hut is tamelijk groot, zodat wij er ons best kunnen behelpen. Niemand moet mij echter willen opdringen, hoe goed men het ook aan boord moge hebben, dat het aangenaam en plezierig is. [...] En raak ik, hoe meer ik over zee ga, immer meer overtuigd dat de mensch niet voor de zee geschapen is, het is 's menschens element niet.⁸

Op 3 februari komen ze aan in Singapore. Zij logeren daar naar eigen zeggen in het beste hotel, maar Herman is niet tevreden en hekelt de prijs/kwaliteitsverhouding. Het eten in de Engelse kolonie vindt hij maar matig.

⁷Hartevelt, H.C., 1850-1851: 2b-2c

⁸ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 3c-3d

Het eten was redelijk doch altijd missen wij Hollanders de groenten, en moet ik bekennen het altijd eten van schapenborst alles behalve de eer heeft van mij te bevallen.⁹

Na enkele dagen vertrekken ze met de stoomboot Peking richting Ceylon. Aan boord waren veel passagiers, een stuk of 30,

ten gevolge waarvan wij dan ook met vijf personen in eene hut zijn, en wel 2 Hollanders, 1 Fransman, 1 Engelsman en 1 Spanjaard, men kan zich geen denkbeeld maken over de dwaasheden die er soms plaats hebben, om elkander te verstaan, vooral die Spanjaard, die geen andere taal dan de zijne spreekt. Gelukkig is onze hut zeer groot, en wel zoo dat de zelve op een klein scheepje een aardige longroom zoude genoemd worden.¹⁰

De dagen aan boord beschrijft Herman als volgt:

6 uren 's morgens opstaan, 9 uren ontbijten, dan lezen, schrijven, schaken enz. tot 1 uren wanneer er wat te eten valt, lunch / tussenmaal genaamd ; na [...] op het [...] dek een cigaar gerookt te hebben [...] gaat een ieder zijne siesta nemen, om tegen 4 uren 's middags, weder op het dek te verzamelen, en ½ 5 te dineren, na het diner weer een wandeling op het dek, en s' avonds een partijtje maken of zich op het dek met praten amuseren tot 10 uren, half elf, wanneer een ieder weder naar kooi gaat, de bediening hier aan boord door een Europese hofmeester & 5 à 6 Portugeeschen is vrij goed, de tafel laat voor een Engelsman zeker niets te wensen over, ook ik vind dezelve perfect goed, buiten hetgeen ik als Hollander daarop mis. [...] Ik zal mij zeer gelukkig rekenen, indien die zeereizen achter de rug zijn, voor mij hebben de reizen geen attractie; hoe goed de inrichting op deze boot wezen moge, moet ik als Hollander bekennen het magtig onaangenaam te vinden met ons vijf personen in een hut te zijn, nooit heeft men een ogenblik voor zich zelve, [...] daarbij door de hoeveelheid koffers schier geen plekje om zich te roeren [...] en zulk een stikkende hitte dat men dan af en toe dood af en tout en nage is wanneer men een of ander kledingstuk uit zijn koffer heeft gekregen; ik hoop te Ceylon gekomen, wij een hut met ons beiden zullen krijgen op de grote boot.¹¹

Half februari vaart de Peking de haven van Point de Galle op Ceylon binnen.

Wij gingen dadelijk naar het Mansion House Hotel, het gerenommeerdste van P. de Galle, doch zeker het smerigste wat er op deze aardbodem te vinden is; Oliphant en ik hadden eene kamer waarop [...] twee bedden waarvan de gordijnen echter zo allerinfaamst vuil.¹²

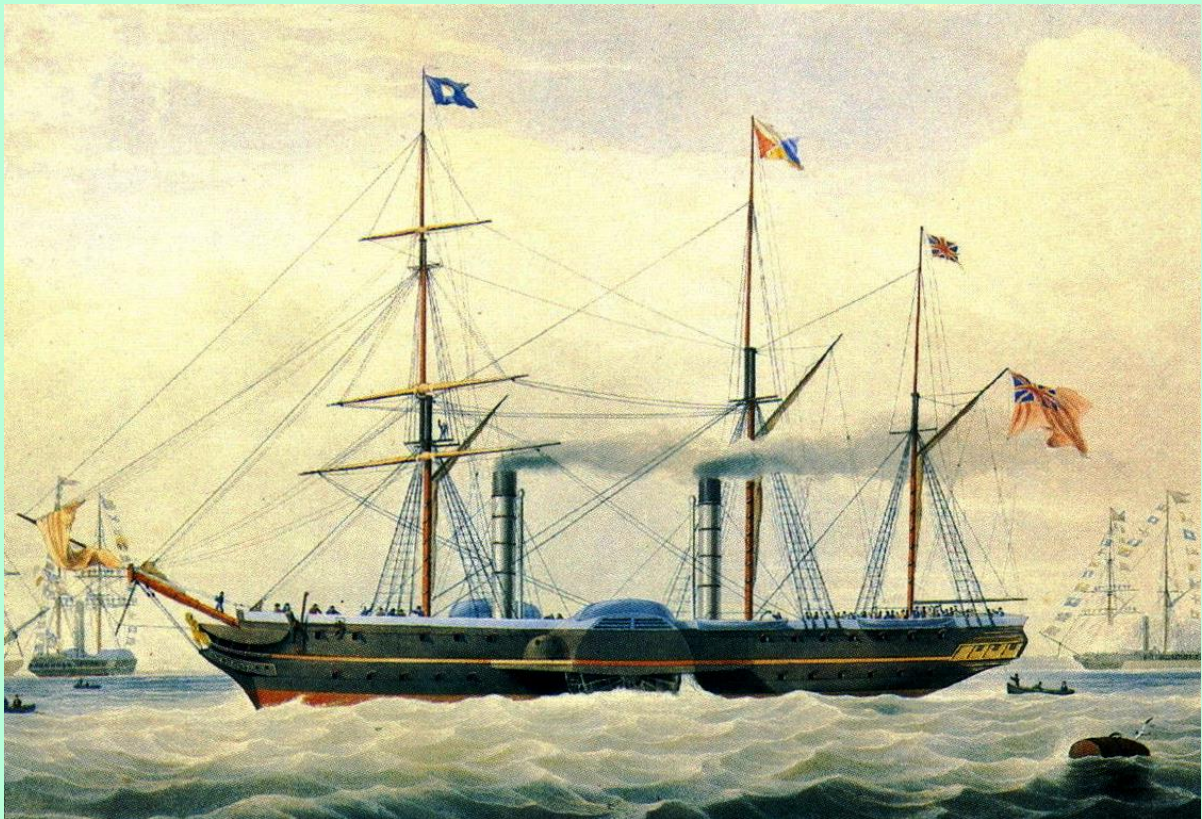
Ook troffen ze in het logement een levende schorpioen aan en was Herman naar eigen zeggen de gehele nacht “in gevecht met kakkerlakken in het bed”.

⁹ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 5b

¹⁰ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 5c

¹¹ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 5c-6c

¹² Hartevelt, H.C., 1850-1851: 6d

8. De SS Hindostan (1842)

Op 18 februari zitten ze weer op volle zee richting Aden. Herman schrijft over de luxe aan boord van het schip:

Het was een lust eergisteren middag die drukte en beweging te zien van een 100-tal passagiers met hunne bagage [...] de Hindoestan is een mooi schip van 800 last, zeer breed uitgebouwd en doelmatig voor een groot aantal passagiers ingericht; ik logeer met een Amerikaan, een Engelsman, en een Zwitser, en ben [...], hoe onaangenaam ik het ook altijd blijf vinden, aan dit getal bijslapers gewoon; de tafel is zeer goed, er zijn een twaalfstal hofmeesters aan boord, waarvan een zestal getrouwd, deze vrouwelijke bedienden zijn voor de dames en de kinderen, terwijl de hofmeesters de hutten van de heeren in orde houden en aan tafel bedienen, en hoewel er meer dan 100 passagiers zijn gaat alles geregeld en goed zijn gang; het ontbijt is des ochtend om half negen, om twaalf uren lunch/brood, kaas, mader, port, wijn enz. half vijf d's middags eten, 's avond zeven uren thee en koffy, en om half negen, komen weder diverse dranken ter tafel, men ziet dat men hier aan boord niet van honger en dorst zal sterven, het diner bestaat uit soep, schapen-, varkens- en rundvleesch, pasteien, allerlei gevogelte, aard-appelen, geen groenten, daarna allerlei soorten van puddingen en gebak, daarna brood en kaas, en eindelijk vruchten en past the battle. Bij ieder van deze tussengerechten, wordt alles van tafel genomen, zodat men minstens

*1½ uur aan tafel zit; de hoeveelheid schapen, varkens, kalkoenen, ganzen, eenden, duiven, kippen, enz. aan boord is enorm.*¹³

Na een week zijn ze in Aden. Hermans beschrijving van de mensen in deze Arabische stad verradt het superioriteitsgevoel bij de Europese burgerij van die tijd. De karakterisering was toen waarschijnlijk gewoon, maar naar hedendaagse maatstaven zeer bedenkelijk.

*Het voorkomen van Aden is aller akeligst, een en al rots, kaal zonder grashalmpje zoo als trouwens de geheele kust van gelukkig Arabië zijn moet; nauwelijks ten anker, komen er boten van de wal, bemand met een soort menschen, die veel meer op beesten geleken; het haar van die wezens heeft veel van wol en is door de brandende zon geschroeid.*¹⁴

THE CENTRAL STATION.

9. Overlandmail - paardenwisselstation in de Egyptische woestijn

Op 1 maart vertrekken ze richting Suez. Aan boord bereiden ze zich al voor op de tocht door de woestijn naar Cairo, de “overlandmail”.¹⁵

¹³ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 7b-7d

¹⁴ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 7d-8a

¹⁵ Tussen 1845 en 1869 reisden degenen die het zich konden veroorloven via de kortere overlandmail-route naar Indië. Deze route betreft het stuk tussen Alexandrië en Suez, waar men onder relatief primitieve omstandigheden door Egypte moest reizen. Tussen Alexandrië en Cairo ging het per trekschuit door het Mahmoudi-kanaal, een tocht van zo'n 14 uur. Daarna per kleine stoomboot in 15 à 20 uur over de Nijl naar de haven van Cairo. Het zwaarste traject was de 130 kilometer door de woestijn tussen Cairo en Suez. Het eerste jaar ging dit per kameel, maar al snel kwamen daar kleine rijtuigjes voor in de plaats. Aan deze avontuurlijke tocht door Egypte kwam een einde, toen in 1859 het hele traject in een rit van slechts elf uur per trein kon worden afgelegd. Aan de overlandmail-route kwam een einde met de opening van het Suezkanaal in 1869 (Huussen, 2011: 171-173).

Wij zijn woensdag nacht om 2 uren vertrokken, na enige passagiers van Bombay gearriveerd, te hebben aangenomen; wij hoopen a.s. dinsdag dan 4^e dezer op Suez te arriveren [...] Er is heden ochtend ten 10 uren geloot voor de caravanen door de woestijn, er zullen 3 caravanen zijn, ieder van 6 wagens en iedere wagen moet 6 personen bevatten, daartoe waren de passagiers verzocht hunnen partijen te maken, hoe gaarne wij ook gewent hadden bij de 6 eerst vertrekkende wagens te zijn, heeft het lot ons bij de 6 laatste gevoegd, zo dat wij 8 uren in Suez moeten wachten [...] en zullen dan waarschijnlijk weinig of niets van Cairo zien, dit alweder zo zijnde, zullen wij er ons maar weer in schikken.¹⁶

Op 4 maart komen ze 's avonds aan in Suez. De volgende dag maken zij zich gereed voor de reis naar Cairo.

Er vertrekken zo dadelijk 5 wagens (Vans genoemd) met 30 passagiers; deze wagens hebben veel van omnibusjes op 2 wielen waarin men tegenover elkander is gezeten, echter zo tegen elkaar dat men zich schier niet bewegen kan. Om half twaalf vertrokken weder 5 wagens met 30 personen meestal bespannen met 2 flinke muilezels en 2 paarden daarvoor, om 3 uren heden middag wordt het onze beurt. Cairo 6 maart, heden morgen half 10 uren zijn wij hier gearriveerd, na ene verschrikkelijke nacht te hebben doorgebracht in de woestijn, zolang het licht bleef ging het redelijk wel, doch toen de nacht inviel, met die snerpemde koude wind in een rijtuig waarin men zich niet kan roeren, heb ik dikwijls om het einde van de nacht gebeden; dood op en bestoft van onder tot boven komen wij in het logement waar mijn eerste werk was, mij flink met Eau de Cologne te poetsen, en toen te gaan slapen; des 's middags half vier uren, gingen we per ezel de nieuw gebouwd wordende moskee en het gewezen paleis van Mohamed Alie zien, veel genoeg deed mij dit tochtje.¹⁷

¹⁶ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 8d

¹⁷ Hartevelt, H.C., 1850-1851: 9a-9b

Daniel Hartevelt neemt in 1853 ook de overlandmail-route naar Europa. Hij schrijft hierover in zijn memoires. Zijn beschrijving is nog indringender dan die van zijn broer en dus interessant om toe te voegen:

"In 1853 was de overland-route nog betrekkelijk nieuw en zeer kostbaar [...] De reis door de woestijn geschiedde in een soort omnibussen op twee wielen, daarin was plaats voor 6 personen; zij waren met 2 paarden en 2 muilezels bespannen en togen snel over het zand. Het waren slechts de geraamten, de lijken of de lichamen van stervende kamelen waardoor de weg werd aangewezen. De maneschijnnacht in de woestijn was koud en spookachtig. De gieren azende op de krengen van kamelen, of zich tegoed doende aan die stervende dieren, streeken hun wijde vlucht langs de vensters van de omnibus over de zandvlakte. Het was een nooit te vergeten nacht, een visioen van eenzaamheid en dood."

En over de tocht van Cairo naar Alexandrië:

"Langs de boorden van het kanaal stonden honderden naakte Egyptenaren het enige hemd te wassen dat hun equipment uitmaakte waarmee zij naar Turkije zouden verscheept worden om dienst te doen als soldaten in de oorlog tegen Rusland, waaruit de vermaarde Krimoorlog groeide." (Hartevelt, D, 1890: 55-56).

Van Cairo gaat de reis verder per bootje naar Alexandrië. Van daar met de boot naar Triëst, waar ze op 14 maart aankomen. Triëst blijkt een zeer levendige stad, waar ze de gelegenheid krijgen van het Europese culturele leven te genieten met veelvuldig theaterbezoek, opera's en balletten; cultuur die ze tijdens de jaren in Indië zo gemist hadden.

Er wordt ook nog een toeristisch uitstapje gemaakt naar Venetië, waar Herman in het theater La Fenice een uitvoering van de opera Rigoletto van Verdi bijwoont, die enkele dagen daarvoor aldaar in première is gegaan.

Van Triëst reizen ze naar Graz, een tocht van 22 uur per diligence en trein, waar ze op de avond van 25 maart 1851 arriveren. Hier eindigt het verslag. Uit stempels in Hermans paspoort blijkt dat ze hun reis vervolgen via Praag en Berlijn en waarschijnlijk in april 1851 in Nederland aankomen.

Amsterdam

Na zijn aankomst vestigt Herman zich in Amsterdam. Hij richt zich op consignatie-zaken naar Nederlands-Indië. Zijn in Indië verkregen vermogen rendeert goed. Dit is waarschijnlijk mede te danken aan zijn sobere levensstijl. Herman neemt zijn intrek in een eenvoudige zolderkamer boven een apotheek aan de Nieuwezijds Voorburgwal (nu nr. 137). Opvallend is het contrast tussen deze bekrompen huisvesting en de betrekkelijke luxe van zijn recente zeereis, waarin Hermans klagerige toon ten aanzien van elke vorm van ongemak en het niet voldoen aan verwachte kwaliteitseisen opvalt.

In 1853 bezoekt Daniel, net aangekomen uit Nederlands-Indië, zijn broer Herman in Amsterdam. Hij schrijft hierover in zijn memoires:

Lang, zeer lang, dwaalde ik daar rond om de Nieuwe Kerk. De naam van de steeg waar tegenover het huis van de apotheker bij wie mijn broeder op kamers woonde, wist ik niet, evenmin als de naam van de apotheker. Eindelijk kwam ik goed terecht tegenover de Molsteeg in het winkeltje van den heer Deuffer Wiel, een koel, beleefd man die van niets afwist. Mijn broeder had hem niet gezegd dat hij enig bezoek wachte, hij was ook niet t'huis en zou ook wel niet vroeg t'huis komen want het was zijn kegelavond. De [...] apotheker wiens kotterig huisje tegen de N. kerk aangebouwd, slechts een zeer klein woonkamertje had, nodigde mij daar op zijn boterham en onderhield mij tot middernacht over de ramp die hem onlangs getroffen had door de dood van zijn vrouw, waardoor hij weduwnaar was met ettelijke teringachtige kinderen. Toen gaf hij mij een blaker en wees mij de weg langs een halsbrekerige insteektrap naar de slaapkamer van mijn broeder in wiens bed ik tot 2 u in de morgen mijn joyeuse entrée in het Vaderland lag te overdenken.¹⁸

Met enig dedain en een zekere arrogantie beschrijft Daniel het milieu waarin zijn broer zich begeeft:

¹⁸ Hartevelt, D., 1890: 59-60

*De kring der kennissen waarin mijn goede broeder mij bracht, bestond uit Amsterdamse kleine zaakjes doende heren, die enkel door hun opgeruimdheid en lust in Amsterdamse publieke vermaken, mij superieur waren. De aanverwanten in wier huis ik toegang had, waren doodordinaire lieden en hooger dan een partijtje maken reikte hun kunstzin niet.*¹⁹

10. De nog niet gedempte Nieuwezijds Voorburgwal met de Nieuwe Kerk (tussen 1875 en 1888). Herman woonde in het meest rechts gelegen blok huisjes dat tegen de kerk is aangebouwd.

Maar de zaken gaan goed. Samen met Karel Oliphant richt Herman in 1852 in Amsterdam een handelsfirma op en vanaf 1853 exploiteren beide heren ook nog een steenfabriek in Lathum (aan de IJssel) en een meel- en scheepsbeschuifabriek in Bussum. Herman noemt zichzelf echter: *commissionair in buitenlandse handel*.²⁰

Huwelijk

Begin 1854 vraagt Herman zijn broer Daniel om voor hem de hand te vragen van zijn volle nicht Anne Leembruggen. Zij is de dochter van Cornelis Leembruggen, een vermogend textielfabrikant te Leiden, en Johanna Cecilia Hartevelt, de zuster van zijn vader [Cornelis Leembruggen als Johanna Cecilia Hartevelt zijn ook op Groenesteeg begraven]. Zij trouwen op 31 augustus 1854 te Aarlanderveen, waar zijn schoonvader een buitenplaats heeft aan de Oude Rijn (Rijnstroom).²¹

¹⁹ Hartevelt, D., 1890: 63

²⁰ Zie huwelijksakte: Aarlanderveen (nu Gemeente Alphen aan de Rijn), dd. 31 augustus 1854.

²¹ Regt, W.M.C., 1920: 239-241. Wanneer Rijnstroom eigendom wordt van Cornelis Leembruggen is niet geheel duidelijk. In ieder geval pas na 1850, het jaar waarin de vorige eigenaar overlijdt. Nadat Cornelis' vrouw daar in 1854 overlijdt, komt het buiten in handen van zijn schoonzoon, Albertus Jongkindt Coninck, burgemeester van Aarlanderveen. Rijnstroom is in de jaren 90 van de 19e eeuw nog korte tijd een hotel. In 1895 wordt het verkocht aan de "Martha-Stichting" (een protestants-christelijk tehuis voor verwaarloosde kinderen). In 1923 wordt door de stichting een nieuw gebouw

11. Rijnstroom in Aarlanderveen ca. 1905

Hermans schoonfamilie Leembruggen

Hermans echtgenote, Annette (Anne) Antoinette Mathilde Marie Leembruggen wordt op 9 april 1827 geboren aan de Oude Vest in Leiden. Zij is het jongste kind van Cornelis Leembruggen (1785-1865) en Johanna Cecilia Hartevelt (1787-1854). Annes vader is bierbrouwer en textielfabrikant in Leiden en is daar ook enige tijd lid van de gemeenteraad. Hij is de jongste zoon van Gerardt Leembruggen (1731-1786), een van de drie oprichters van het Leidse textielbedrijf Clos & Leembruggen.²² Cornelis wordt in 1808 hiervan eigenaar-directeur. De moeder van Anne is de dochter van Adrianus Hartevelt (1759-1827), die o.a. burgemeester en wethouder van Leiden was. Cornelis en Johanna Cecilia krijgen zeven kinderen. Hun enige zoon, Adrianus Cornelis Leembruggen (1815-1877) volgt in 1850 zijn vader op als directeur van het textielbedrijf. Anne bracht het grootste deel van haar jeugd door op de buitenplaats Vredenhoef te Voorschoten, dat in 1853 werd verruild voor het buiten Rijnstroom in Aarlanderveen.²³

12. V.l.n.r. Cornelis Leembruggen, Johanna Cecilia Hartevelt, hun enige zoon Adrianus Cornelis en hun jongste dochter Anne²⁴

neergezet waarna het oude huis wordt gesloopt. Het park bleef behouden en is vrij toegankelijk. Zie ook: www.buitenplaatsenin nederland.nl

²² Het bedrijf ziet in 1766 het licht en gaat in 1979 ter ziele. Zie voor de geschiedenis van Clos & Leembruggen o.a.: Reeskamp (1966) en Lodewijk Kallenberg (1916)

²³ De buitenplaats Vredenhoef in Voorschoten, ooit eigendom van Amsterdamse regenten, was van 1830 tot 1854 in bezit van Cornelis Leembruggen. Hij was de laatste bewoner. Kort na hun vertrek werd Vredenhoef gesloopt (Boer, de, 2000:50-61).

²⁴ Cornelis Leembruggen, zijn vrouw Johanna Cecilia, zoon Adrianus Cornelis en dochter Anne zijn allen begraven op begraafplaats Groenesteeg (keldergraven 015 en 154)

13. *Buitenplaats Vredenhoef te Voorschoten (1837)*

Als winterverblijf voor de familie kocht Cornelis in 1833 een huis aan de Oude Singel (nu nr. 78) in Leiden.

14. *Oude Singel in Leiden eind 19^e eeuw. Cornelis Leembruggen bezat het vijfde huis van links (nog zonder dakkappelletjes)*

Leiden: wijnkoopman en bestuurder

Na hun huwelijk betrekken Herman en Anne een bovenwoning aan de IJgracht (huidige Prins Hendrikkade) te Amsterdam. Het huis lijkt gezien de sociale positie van zijn schoonvader wat sober, maar ze hadden wel twee inwonende dienstbodes. In Amsterdam worden hun eerste twee kinderen geboren, maar lang zullen ze er niet blijven wonen.

15. IJgracht in Amsterdam (tussen 1867 en 1880)

In het levensbericht van zijn broer Herman schreef Daniel:

Het was voor die echtelieden een waar geluk, dat het lot hen terugvoerde naar Leiden, de bakermat van beider familie. In maart 1857 verliet Herman Cornelis met zijn gezin (twee dochtertjes) Amsterdam en vestigde zich te Leiden waar hij sedert januari 1857 deelgenoot en beherend vennoot was geworden in de wijnkopersfirma Modderman, Hartevelt en Co. Ter voorbereiding zijner vestiging te Leiden kocht hij daar de 20ste december 1856 het woonhuis, thans nr. 29 aan de Hooglandsche Kerkgracht voor f 5.000,-. Het is opmerkingswaard dat hetzelfde huis een eeuw tevoren gekocht werd door Abraham Hartevelt, de overgrootvader van Herman Cornelis.²⁵

Na een moeilijke start - in het jaar 1859 waren er veel financiële zorgen - gaat het Herman Cornelis in Leiden uiteindelijk zakelijk voor de wind.

²⁵ Hartevelt, D., 1888. Abraham Hartevelt (1722-1793) was de oprichter van de jeneverdistilleerderij "De Fransche Kroon", v/h Hartevelt & Zoon. Dit bedrijf was als zelfstandige onderneming van 1780 tot 1968 actief. Na de dood van Abraham werd het pand Hooglandse Kerkgracht 29 door zijn zoon Adrianus verkocht (Dijkman, L, et al, 2015: 106).

16. Hooglandse Kerkgracht nr. 29 (2018)

17. Hooglandsche Kerkgracht medio 19^e eeuw
(uiterst recht is het huis, thans nr. 29, te zien)

In 1861 verhuist het gezin naar Nieuwe Rijn 64/64a, tot dan bewoond door medevenoot van de wijngroothandel, B.W. Wttewaall van Wickenburg.

18. Nieuwe Rijn 64/64A: wijnhandel Modderman, Hartevelt en Co. rond 1900

Het betreft twee aan elkaar gekoppelde panden, waar zich ook het kantoor en de toegangspoort naar een deel van de wijnopslag van de firma bevinden. In die tijd werden de wijnvaten nog voor een groot deel opgeslagen in aan het water gelegen pakhuizen elders in de stad (Uiterstegracht, Herengracht en Oude Rijn). In 1875 trekt medevennoot Wttewaall zich helemaal terug en zo krijgt Herman Cornelis de totale zeggenschap over het bedrijf (voor de geschiedenis van de wijnhandel aan de Nieuwe Rijn, zie bijlage).

In de bijna 30 jaar dat Herman Cornelis in Leiden woont, ontwikkelt hij zich tot een bekend en geacht lid van de burgerij. Hij wordt verkozen in vele besturen, waarbij liefdadigheidsinstellingen een belangrijke plaats innemen. Herman manifesteert zich ook op het politieke vlak. Wat daarbij uiteraard helpt zijn de vele familiebanden met de Leidse elite, maar ook zijn persoonlijkheid speelt hierbij een belangrijke rol. Daarover later meer.

Herman Cornelis Hartevelt bekleedt de volgende bestuursfuncties²⁶:

Instelling	Functie	Periode
Hervormde Gemeente	Diaken	1858 - 1868
Huiszittenhuis (armenzorg)	Regent	1859 - 1868
Gemeenteraad Leiden	Lid	1859 - 1880
Minnenhuis (bejaardentehuis voor armen)	Regent	1860 - 1869
Leidsche Lakenfabriek	Commissaris	1863 - 1872
Sociëteit "Amicitia" (herensociëteit)	Commissaris	1863
Maatschappij tot Nut van het Algemeen (dept. Leiden)	Bestuurslid	1865
Bewaarschool voor arme- en haveloze kinderen	Bestuurslid	1866
Kamer van Koophandel Lid en voorzitter 1867 – 1886	Bestuurslid	1866 -1886
Leidsche Scherpschuttersvereniging	Bestuurslid	1867
Mij. voor Toonkunst	Commissaris	1867 - 1869
Kon. Nederlandsche Grofsmederij	Commissaris	1868 - 1886
Leidsche Mij. van Weldadigheid	Bestuurder en Voorzitter	1871 – 1886
Vereniging "Musis Sacrum"	Voorzitter	1871
Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis	Regent	1872 - 1886
Provinciale Staten van Zuid-Holland, kiesdistrict Leiden	Lid	1877 - 1886
Ned. Protestantenbond, afd. Leiden	Bestuurslid	1880

²⁶ Hartevelt, D., 1888 en <https://oudleiden.nl>

Stedelijke Werkinrichting	Bestuurslid (uit de gemeenteraad)	1880 - 1886
College van B&W Leiden	Wethouder	1880 - 1886
Brouchovenhofje (armlastige ouderen)	Lid College v. Regenten	1881 - 1886
Militieraad 3e district van Zuid-Holland, hoofdplaats Leiden	Plv. voorzitter (lid der Prov. Staten)	1882 - 1886
Gemeentecommissie voor de bewaring van kunstvoorwerpen	Permanent lid en voorzitter (als wethouder)	1883 - 1886
Sint Stevenshofje (armlastige ouderen)	Lid College v. Regenten	1883 - 1886

19. Sint Stevenshofje (Max Liebermann, 1889) waarvan Herman regent was

Ruim 20 jaar is Herman gemeenteraadslid en daarna nog ruim zes jaar wethouder in Leiden. Ook is hij zo'n acht jaar lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Hoewel zijn politieke opvattingen nergens worden benoemd, is het feit dat hij een vriend en aanhanger is van burgemeester De Laat de Kanter veelzeggend. De Kanter was liberaal, dus Herman Cornelis hoogstwaarschijnlijk ook.

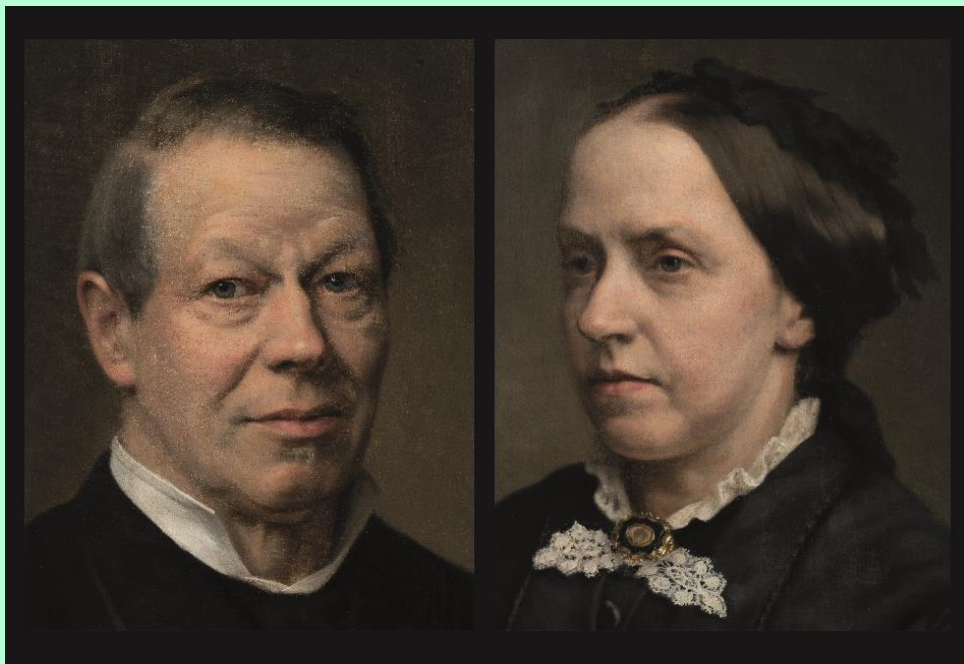
20. Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandse Kerkgracht (Cornelis Springer; 1871), waarvan Herman van 1872 tot 1886 regent was

Het gezinsleven

Via de memoires van broer Daniel krijgen we een inkijkje in het gezinsleven van Herman en zijn vrouw Anne. In 1858 definitief teruggekeerd uit Nederlands-Indië verblijft Daniel enige tijd bij zijn broer in Leiden. Daar treft hij een gelukkig gezin aan. Hun huwelijksleven was volgens hem “zeldzaam gelukkig door de liefde die man en vrouw elkander toedroegen”. Daniel schrijft:

Mijn broeder woonde toen met zijn ‘famille’, waarin hij reeds drie dochttertjes bezat, te Leiden en in zijn woning werd ik vriendelijk opgenomen. Het stille, huislijke, intieme leven in dat gezin, de vreugd die ik met de ouders aan die drie kindertjes beleefde waren mijn liefste afleiding.²⁷

²⁷ Hartevelt, D., 1890: 109

21. Het echtpaar Hartevelt-Leembruggen

In 1866 kreeg Herman te kampen met wat wij nu waarschijnlijk een depressie zouden noemen. Daniel schrijft:

Gedurende bijna het gansche jaar 1866 had mijn broeder te lijden onder allesoverheerschende zwaarmoedigheid. Zijn kleine, zwakke vrouw, hoewel uiterst bezorgd over die toestand toonde een moed en kracht om te dragen en te strijden, die enkel liefde geven kan. Zij de beschroomde, de zich zelf altijd op den achtergrond houdende, trad op met initiatief. Voor het einde 1866 was de zwaarmoedigheid van haar man geweken.²⁸

22. Herman met oudste zoon Bram (rond 1865) en Anne met zoons Herman Cornelis jr. en Daniel (rond 1870)

²⁸ Hartevelt, D., 1890: 127

Herman zelf schrijft in een terugblik op 17 jaar huwelijk (oudjaarsavond 1871) het volgende:

Zo er ooit reden tot inniger dank aan het Opperwezen was, [...] dan is het vooral voor het groote geluk, dat ons dien dag beschoren is. Echte ruime liefde bracht ons tot elkaar en God heeft ons verenigd. Zijne onbegrijpelijke goedheid en liefde werd in ruime mate over ons uitgespreid en in die 17 jaren werd herhaaldelijk ons geluk vermeerderd.²⁹

23. Hermans vier oudste dochters:
v.l.n.r. Ceciele, Hermien, Johanna (Jo) en Cornelia (Corrie) rond 1870

Herman en Anne krijgen tussen 1855 en 1869 in totaal negen kinderen.³⁰
Hun jongste kind wordt slechts 16 dagen oud. Herman schrijft hierover:

Lieve kinderen werden ons door den Algoede geschonken, een klein lief engeltje alleen moesten wij zeer spoedig afstaan en al moge de ouders en vooral de moeder daaraan dikwijls met weemoed denken, dankbaarheid blijft de hoofdrol vervullen waar zoo oneindig veel goeds blijft gegeven.³¹

²⁹ Hartevelt, H.C., 187

³⁰ Herman en Anne krijgen de volgende 9 kinderen:

Hermine Jacoba Cecilia (Hermien) (1855-1937)

Cornelia Edmondine (Corrie) (1856-1882)

Johanna Cecilia (Jo) (1857-1878)

Abraham Cornelis (Bram) (1859-1943)

Cecilia (Ceciele) (1861-1942)

Daniel (Daan) (1863-1940)

Helena Annette (1865-1881)

Herman Cornelis (1867-1900)

Maria Carolina Elisabeth (1869-1869) (op overlijdensakte staat abusievelijk Cornelia i.p.v. Carolina)

Corrie, Helena en Maria zijn begraven op begraafplaats Groenesteeg (graven 154 en 323)

³¹ Hartevelt, H.C., 1871

24. Herman en Anne in 1876

Maar dan op een mooie zomeravond van het jaar 1878 gebeurt er voor het gezin iets vreselijks. We laten de oudste dochter Hermina Jacoba Cecilia (Hermien) aan het woord³²:

Hoewel het mij heel veel moeite kost wil ik toch de gebeurtenis op papier zetten die ons lief kringetje op 29 juni 1878 van de grootste vreugde en tevredenheid in de droevigste toestand bracht die men zich maar voorstellen kan.

Herman beschikt over een zomerhuis (Huize Cronestein) bij Zoeterwoude, even buiten Leiden.³³ Die avond zit het hele gezin met enige kennissen aan de grote ronde tafel voor het huis. Dan besluiten enkele van de kinderen om een stukje te gaan roeien. Ze willen naar het Papemeer, een kwartiertje varen.

Er heerschte de genoeglijkste stemming ter wereld en menig woordje werd uitgesproken waaruit bleek dat wij bijzonder met ons leventje waren ingenomen. Het was dan ook waar dat alles ons tegenlachte en dat we bijna nog niet kennis hadden gemaakt met het leed dezer wereld.

In het bootje zaten Hermien, Cornelia (Corrie), Johanna (Jo), hun oudste broer Abraham (Bram), Cecilia (Ceciele), hun jongere broer Daniel (Daan) en een vriend. Het idee was om op de vlotten en balken te lopen die in het Papemeer verspreid lagen.

³² Hartevelt, H.J.C., 1878

³³ In 1808 kwam het landgoed Cronesteyn, waarvan het kasteel eind 18e eeuw was gesloopt, in handen van Abraham Blussé de Jonge (1772-1850). Hij liet hier een houten zomerhuis bouwen. Zeer waarschijnlijk huurde Herman Hartevelt het zomerhuis van diens weduwe en na haar dood in 1876 van haar erfgenamen. Het landgoed bleef tot 1908 eigendom van een telg van de familie Blussé en was tot 1975 particulier eigendom (Vlist, v.d., 2004: 63-66)

Jo ging [...] dan volgde Daan en ik, daarna Corrie terwijl Ceciele in 't bootje bleef zitten en Bram zich dicht bij haar bevond. Het ging goed, te goed. [...] Jo [...] ging verder en verder en beweerde dat het op die ronde balken nog veel aardiger was en dat we mee moesten gaan, maar daar hadden we het geheel niet op begrepen en riepen haar toe: 'Jo, wees voorzichtig!' en ach helaas, juist door onze vermaningen nog meer tot wagen geprikkeld, deed ze nog een paar stappen met het noodlottige gevolg dat ze struikelde, zich wilde oprichten en door de kracht die ze ontwikkelde tussen twee balken geraakte, verdween, nog eens boven kwam, door Daan, die zich plat op een paar balken gelegd had, gegrepen werd, maar op hetzelfde ogenblik door haar wanhopig aan hem vastklemmen niets meer vermocht en zo tezamen in de diepte verdwenen.

Even later kwam Daan gelukkig weer boven.

O vreugde, o dankbaarheid [...] hij leefde, dit was duidelijk door het gillen dat hij deed. [...] daar ving ik de woorden op: 'Ik moet naar Jo! Ik leven en zij daar beneden!'.

De kinderen deden alles om Jo te vinden, maar tevergeefs. Ze was verdronken. Daan vertelde hoe hij door haar was meegetrokken de diepte in en dat hij het zelf bijna had opgegeven.

Hij begon zich aan het kalme gevoel van wegzinken en sterven over te geven, hij gevoelde reeds de grond. Daar opeens laat onze lieve Jo hem zacht los, hij voelde hoe haar hand langs hem weegleed.

De kinderen snellen naar hun ouders die nog op dezelfde plek voor het huis zaten te praten.

En blijkbaar in de tevredenste en gelukkigste toestand ter wereld. [...] Slechts een ogenblik wachtten we, toen riepen we papa en mama tot ons. [...] Ik nam de eerste onder de arm, Corrie ons moedertje en de vreselijke woorden kwamen over onze lippen.

Hermien beschrijft de wijze waarop haar ouders de eerste dagen met dit grote verlies omgingen: *“Moeder hield zich onbegrijpelijk goed, papa schreide soms als een kind.”* Herman en Anne zouden in de jaren hierna nog twee van hun dochters verliezen. Hun jongste dochter Helena stierf in 1881 op 16-jarige leeftijd en Cornelia in 1882, 25 jaar oud. Of deze verdrietige gebeurtenissen hiervan de oorzaak zijn, zullen we nooit weten, maar feit is dat Herman in de loop van het jaar 1885 steeds neerslachtiger werd. Zijn broer Daniel zag bij hem *“teekenen van verslappende belangstelling in het gansche leven [...] Die stemming ging diminuendo en ontaalde in apathie of verveling”*. Volgens Daniel eindigde het jaar 1885 droevig.

Mijn arme broeder bleef neergedrukt en zwaarmoedig, meermalen gaf hij te kennen al zijn posten neer te leggen, al mijn redeneringen en vertoogen liepen dood op zijn onlust.³⁴

³⁴ Hartevelt, D., 1890: 148-149

Daarentegen bleef zijn vrouw Anne de moed erin houden. Volgens Daniel was zij “moedig voor twee. Zij was altijd dankbaar voor het goede dat haar deel was en berustend, hopen, en gelovend bande zij vrees en kommer uit haar gemoed.”³⁵

Het jaar 1886: ziekte en dood

“Den 22^{en} februari 1886 had Herman Cornelis het ongeluk zijn zielsbeminde vrouw aan een kortstondige maar hevige ziekte (koliek) te verliezen”.

Dit schrijft Daniel in het levensbericht van zijn broer.³⁶ Anne wordt begraven bij twee van haar kinderen op de begraafplaats Groenesteeg. Het verlies van zijn vrouw was voor Herman een zware klap. Hij zakte steeds verder weg in zwaar-moedigheid en melancholie. Hem wordt dringend geadviseerd om zijn zoon Daniel, die voor het wijnkopersvak is opgeleid, zo spoedig mogelijk associé te maken in de wijngroot-handel. Dit geschiedt op 1 juli van dat jaar, kort nadat Daniel meerderjarig is geworden.

Hoewel Hermans humeur in de loop van het jaar iets verbetert, wordt een bobbel in de onderkaak waar eerst geen acht op was geslagen, steeds hinderlijker. De geneesheer die hem onderzoekt, vindt een operatie echter niet nodig. Dan wordt het december. De eerste dag van die maand is voor Herman een gelukkige dag, maar het zal ook de laatste gelukkige dag van zijn leven

25. Anne, getekend door haar zoon Daniel zijn:

*Zijn teer bemind Brammetje werd op die datum gepromoveerd tot Dr. Med. Ik was met den gelukkigen vader in de senaatskamer, het vriendelijk judicium van Prof. Rosenstein vervulde den innig bewogen vader tot in merg en been met een onuitsprekelijk gevoel van vreugdevolle dankbaarheid. Het ogenblik waarin die vader, zijn geliefd kind als Dr. Med., aan 't hart drukte, was hij ver boven alle aardsch leed verheven.*³⁷

Het kaakgezwel wordt erger en Herman moet toch een kleine operatie ondergaan. Het blijkt dan allemaal veel ernstiger dan het aanvankelijk leek: kanker. Een grote operatie wordt nodig geacht. Deze vindt plaats op 25 december. Daniel schrijft over deze ingreep vol woede en sarcasme: “Zij is ondernomen, wel geslaagd en de patiënt was 30 december 's avonds elf uren dood.”³⁸

³⁵ Hartevelt, D., 1890: 150

³⁶ Hartevelt, D., 1888

³⁷ Hartevelt, D., 1890:158

³⁸ Hartevelt, D., 1890:158

26. Hermans zoons Bram (doctor in de geneeskunde) en Daan (zijn opvolger)

De mens Herman Cornelis Harteveld

Uit hetgeen zijn broer Daniel over hem schrijft komt naar voren dat Herman een zeer aimabel en integer mens is. Waarschijnlijk ziet hij het als zijn morele plicht om nuttig te zijn voor de maatschappij. Hierbij spelen standsgevoel maar waarschijnlijk ook godsdienstige motieven een rol. Hij is dankbaar voor alle voorspoed die hem gegund is. En uit die dankbaarheid vloeien verplichtingen voort. Dit blijkt uit de wijze waarop hij zijn kinderen op oudejaarsavond 1872 toespreekt:

Zoo lang de kinderen onder de hoede zijn van hunne liefhebbende ouders, die hunne zedelijke en lichamelijke vorming op zich nemen, kennen zij weinig zorgen althans wanneer het kinderen zijn die het geluk hebben in een stand geboren te zijn die hunne ouders veroorlooft in het redelijke in alle behoeften te kunnen voorzien. Maar zie rond ons op die duizenden minder bevoorrechten die aan het nodige gebrek hebben, die zoo gaarne hunne kinderen braaf en goed zien worden en ook zoo gaarne degelijke mensen van hen maken willen, groot is dan de zegen die gij geniet, geliefde kinderen en hoe veel reden tot dankbaarheid aan het Opperwezen, die u en uwen ouders zoo veel goeds schenkt.[..] Wij nemen aan dat onze kinderen allen hun best doen zullen, om den tijd die hen tot leren gegeven is nuttig te besteden, opdat zij, wanneer de tijd daar zal zijn om zich in de maatschappij te gaan bewegen, goed voorbereid zijn, nuttige mensen worden die hunne ouders de zorgen helpen verlichten, maar die vooral braaf en deugdzaam zijn, waardoor zij zegen op hun arbeid kunnen verwachten. Verstaat elkander onderling goed,

*heb geduld met elkanders gebreken, wedijver in liefde tot en met elkaar en verhoogt op deze wijze het geluk van uw ouders.*³⁹

Het zal wel nooit duidelijk worden of het grote aantal bestuurlijke functies die Herman bekleedt, vele bij charitatieve instellingen, voortvloeit uit plichtsbesef of toch ook uit een mate van persoonlijke ambitie. Of is het druk uit zijn omgeving waar hij geen weerstand aan kan bieden? Zijn broer Daniel geeft in zijn memoires voortdurend uiting aan de volgens hem gebrekkige opvoeding die hijzelf heeft genoten en dan niet zozeer in moreel - deugdzaamheid en een sterk plichtsbesef heeft zijn vader hem en zijn broer zeker bijgebracht - maar vooral in cultureel opzicht. Daniel geeft de lezer vaak de indruk dat hij zijn ontwikkelings- en kennisniveau niet in overeenstemming acht met de sociale positie die hij voor zichzelf in gedachten heeft en de stand waartoe hij wil behoren. Of Herman dit ook zo voelt is niet bekend, maar mogelijk wil hij in Leiden zijn leven inrichten in overeenstemming met de sociale positie van zijn voorouders en zijn schoonfamilie.

Herman is niet alleen zelf integer, maar hij is ook goedgegelovig in de integriteit van anderen. Dit vertrouwen in mensen heeft hem waarschijnlijk veel opgeleverd, maar heeft tenminste twee keer geleid tot een aanzienlijk financieel verlies. Herman is een typische 19^e-eeuwse burger, moralistisch waar hij zijn kinderen opdraagt braaf en deugdzaam te zijn en nuttige mensen te worden. Zeker in de tijd dat het hem en zijn gezin goed gaat, is hij zeer gelovig. Hij ziet de voorspoed die zijn gezin geniet als een geschenk van God en vindt dat hij en zijn gezin daar dankbaar voor moeten zijn. Of zijn geloof ongeschonden bleef toen in korte tijd drie van zijn dochters overleden, is niet bekend.

Herman is geestelijk niet altijd even stabiel. Hij blijkt een neiging tot zwaar-moedigheid en melancholie te hebben. In 1866 is hij hiervan spontaan genezen. Maar negen jaar later slaat het weer toe. Zijn broer Daniel maakt zich hierover grote zorgen, maar het stuit bij hem ook op onbegrip.

27. Hermans broer Daniel

*Wonderlijk. Hoe kwam dat zo? [...] Hij was een gelukkig man te noemen, een huis vol liefde, geacht en bemind bij zijn medeburgers, zeer populair als ik impopulair was, voorspoedig in zijn bedrijf, aan-gebeden door zijn vrouwtje, bemind door zijn kinderen, van mijn broederliefde zeker en toch zat daar als eene die mat en moede naar rust verlangt.*⁴⁰

Het is misschien nog wonderlijker dat Daniel zo oordeelt, gezien het feit dat Herman en zijn vrouw in enkele jaren tijd drie dochters verloren. Er lijkt uit zijn woorden zelfs enige jaloezie te spreken. Daniel heeft zelf geen vrouw, geen kinderen, geen gezinsleven en is naar eigen zeggen "impopulair". Toch heeft Daniel zeker oog voor het verdriet

³⁹ Hartevelt, H.C., 1872

⁴⁰ Hartevelt, D., 1890: 148

dat zijn broer moet hebben gehad. In de door hem op 3 januari 1887 uitgesproken grafrede noemt hij zijn broer “een goed mensch, onder alle omstandigheden des levens waarvan hem de slagen en smarten niet gespaard zijn”.⁴¹

Om de herinnering aan zijn geliefde broer levend te houden schenkt Daniel een som van tienduizend gulden aan de Gemeenteraad voor de bouw van een nieuwe kunstzaal voor het Stedelijk Museum De Lakenhal. Zo komt daar de Harteveltzaal, die in 1890 wordt ingewijd met een tentoonstelling van “schilderijen van moderne kunst”.

28. Graf van Herman Cornelis Hartevelt, zijn vrouw Anne Leembruggen en hun kinderen Cornelia Edmondine en Helena Annette (keldergraf 154)

⁴¹ Hartevelt, D., 1887

Biilage:

Het wijnkopershuis Nieuwe Rijn 64/64A en de wijnhandel Modderman, Hartevelt & Co.

De wijnhandel, waarvan Herman Cornelis Hartevelt in 1857 beherend vennoot wordt, kent een lange geschiedenis die nauw verbonden is aan het pand Nieuwe Rijn 64/64a.

Onderzoek

Als voorbereiding op de Open Monumentendagen in september 2002 met het thema “Handel en Nijverheid”, werd onderzoek gedaan naar de historie van de panden Nieuwe Rijn 64/64a en de daaraan verbonden wijnkoperij. Deze uitvoerige studie werd verricht door Els van Nieuwland-Landheer en het resultaat daarvan staat beschreven in een intern rapport “Nieuwe Rijn 64/64a te Leiden, 180 jaar wijnkoophuis met allure”, uitgebracht binnen de Projectgroep: Architectuur en stedenbouw in Leiden in de 19^e en 20ste eeuw.

Het wijnkopersvak

Op basis van dit onderzoek weten we dat de afgelopen eeuwen Leiden een tamelijk constant aantal wijnkoophuizen telde: in 1751 waren er 17 leden van het wijngilde, in 1900 was er een twintigtal wijnkoophandelaren. Een wijnkoophandel kocht de wijn in op fust, waarna de wijn gebotteld werd. De zware fusten werden vervoerd per schip en de meeste wijnkoophuizen lagen dan ook aan het water, zo ook aan de Nieuwe Rijn in Leiden. Wijnkopers waren vroeger zeer vermogend. Ze waren meestal afkomstig uit de gegoede burgerij en maakten vaak deel uit van het stadsbestuur. In de negentiende eeuw daalde het aanzien enigszins.⁴²

Beyerman en Boers

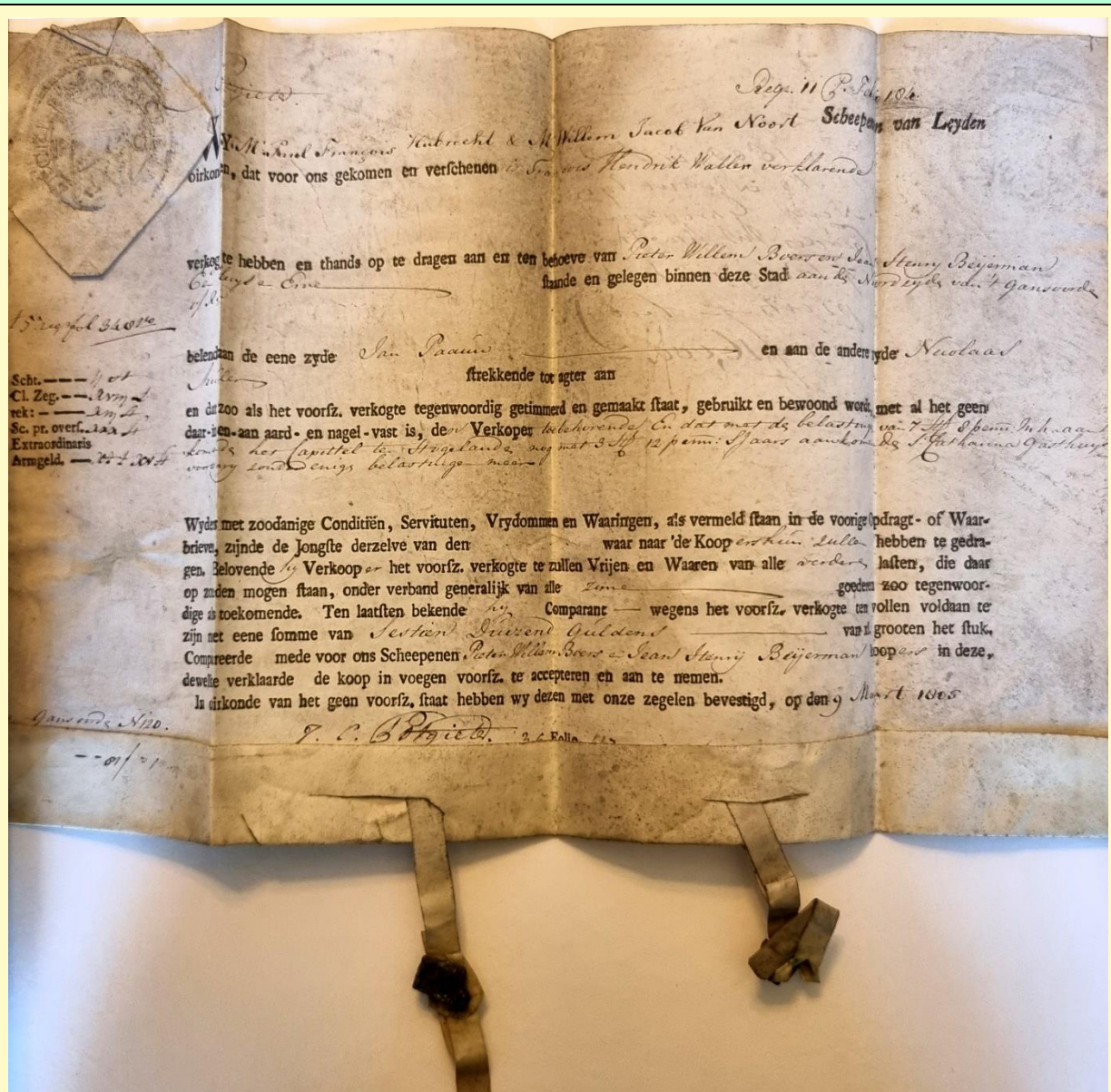
Uit het onderzoek blijkt ook dat het pand Nieuwe Rijn 64/64a (tot de omnummering van 1871 nr. 69) in ieder geval vanaf 1745 wordt gebruikt als wijnkoophuis. De eerste ontwikkelingen die zouden leiden tot de “Wijnkooperij Modderman Hartevelt & Co” zien we als Jean Henri Beyerman, koopman en eigenaar van een wijnhuis in Bordeaux, en Pieter Willem Boers onroerende goederen aankopen in de stad “Leyden”. Uit een transportakte uit 1825 blijkt dat deze twee heren in 1804 hebben aangekocht:

*Een huis en Erve staand en gelegen aan de Noordzijde van het Gansoorde of den nieuwe Rijn, alsmede een huis en erve nevens het voorgaande, beiden thans aan elkander verheeld, met alle pakhuizen en gebouwen daartoe behorende.*⁴³

Het originele document, waarin de betreffende aankoop door de schepenen van Leiden in 1805 wordt bezegeld, is bewaard gebleven (zie afb. 29).

⁴² Nieuwland-Landheer, 2002: 11

⁴³ Nieuwland-Landheer, 2002: 13

29. Bezegeling aankoop panden aan 't Gansoord (thans Nieuwe Rijn) in 1805

Beyerman was, toen de panden werden gekocht, net getrouwd met de dochter van Pieter Willem Boers. Tussen 1804 en 1825 dienen de panden aan de Nieuwe Rijn niet alleen als wijnkoophuis, maar worden ook bewoond door de familie Beyerman-Boers.

Boers en Modderman

In 1810 komt een nieuw persoon in beeld: Tonco Modderman (1789-1862). Deze telg uit een aanzienlijk advocatengeslacht uit Groningen zal een belangrijke rol gaan spelen in de wijnhandel aan de Nieuwe Rijn. Hij is een goede vriend van Beyerman en trouwt met Sara, een andere dochter van Pieter Willem Boers.⁴⁴ In 1812 trekt Beyerman zich terug. De wijnhandel (Commerce en Vins) van Boers en Beyerman wordt dan geliquideerd en de firma Boers en Modderman opgericht.

⁴⁴ Nieuwland-Landheer, 2002: 13

* * Les changements qui ont eu lieu dans le Commerce en VINS exercé jusqu'ici sous la raison de BOERS et BEYERMAN, et continué sous celle de BOERS et MODDERMAN, exigeant une liquidation finale, on invite et tres sérieusement tous les debiteurs de la susdite raison de venir acquitter leurs dettes depuis l'an 1803 jusqu'à 1810 inclusivement, avant le premier Août prochain pour tout delai, au Bureau des Sieurs BOERS et MODDERMAN chargés de cette liquidation; Après ce terme on se verra quoique à régrer forcé à d'autres mesures.

30. Oprichting Boers en Modderman in 1812

In 1825 trekt Boers zich terug uit de zaak en het pand aan de Nieuwe Rijn wordt verkocht aan Abraham Hartevelt (1793-1866), eigenaar van de jeneverdistilleerderij De Fransche Kroon. Modderman en Boers wonen inmiddels beiden in Amsterdam. Tonco Modderman is daar een wijnkoophuis begonnen.⁴⁵

Modderman, Hartevelt & Co

Op dezelfde dag waarop de transportakte met betrekking tot het pand aan de Nieuwe Rijn wordt gepasseerd, 18 januari 1825, wordt ook een nieuwe firma opgericht: Modderman, Hartevelt & Co. De firmanten zijn: Tonco Modderman, Abraham Hartevelt en diens zwager, Leonard Jan van der Burch, die dan de bewoner is van het wijnkopershuis. De onderlinge verhoudingen worden vastgelegd in artikel 5 van het contract:

*Het kantoor zal aan den Nieuwe Rijn, wijk 7, nr. 69, gehouden worden, de werkzaamheden zullen door de twee laatste comparanten worden verrigt, terwijl daarentegen de eerste comparant zich zal belasten met de behandeling van de wijnen, zich te dien einde verbindende niet alleen om deze zaak gelijkelijk met zijne wijnkooperij te Amsterdam te doen deelen in alle voordelige inkoopsom, waartoe zijn positie aldaar hem in staat zal stellen, maar ook, om zoo dikwijls des Zaterdags over te komen als zulks de beide laatste compagnons noodzakelijk mochten voorkomen.*⁴⁶

Dit is het begin van een voornaam en bekend wijnkoophuis dat een eeuw in Leiden zal blijven bestaan.

De firmanten: Tonco Modderman en Abraham Hartevelt

Tonco Modderman zal zich inderdaad slechts zijdelings met de zaak bezighouden. Hij heeft vanaf 1824 samen met jhr. H. Bicker een "compagnieschap der wijnkuiperij en wijnkooperij": Bicker en Modderman.⁴⁷ Waarom Abraham Hartevelt, die naast ondernemer ook lid is van de Eerste Kamer, zich in het wijnavontuur stort is niet helemaal duidelijk. Volgens Van Nieuwland - Landheer zijn hiervoor enkele mogelijke

⁴⁵ Nieuwland-Landheer, 2002: 13

⁴⁶ Nieuwland-Landheer, 2002: 14

⁴⁷ Zie: De avondbode : algemeen nieuwsblad voor staatkunde, handel, nijverheid, landbouw, kunsten, wetenschappen, enz. van 04-10-1839 (www.delpher.nl)

redenen aan te geven. Zo was het in 1824 al enige tijd afgelopen met de groei van de distilleerderij terwijl de wijnhandel juist begon te floreren. Een andere reden zou kunnen zijn “dat men middels de wijnkoperij de detailhandelshoeveelheden gedistilleerd kon verkopen aan particulieren, zodat de concurrentie in de tussenhandel voor een deel werd uitgeschakeld”.⁴⁸

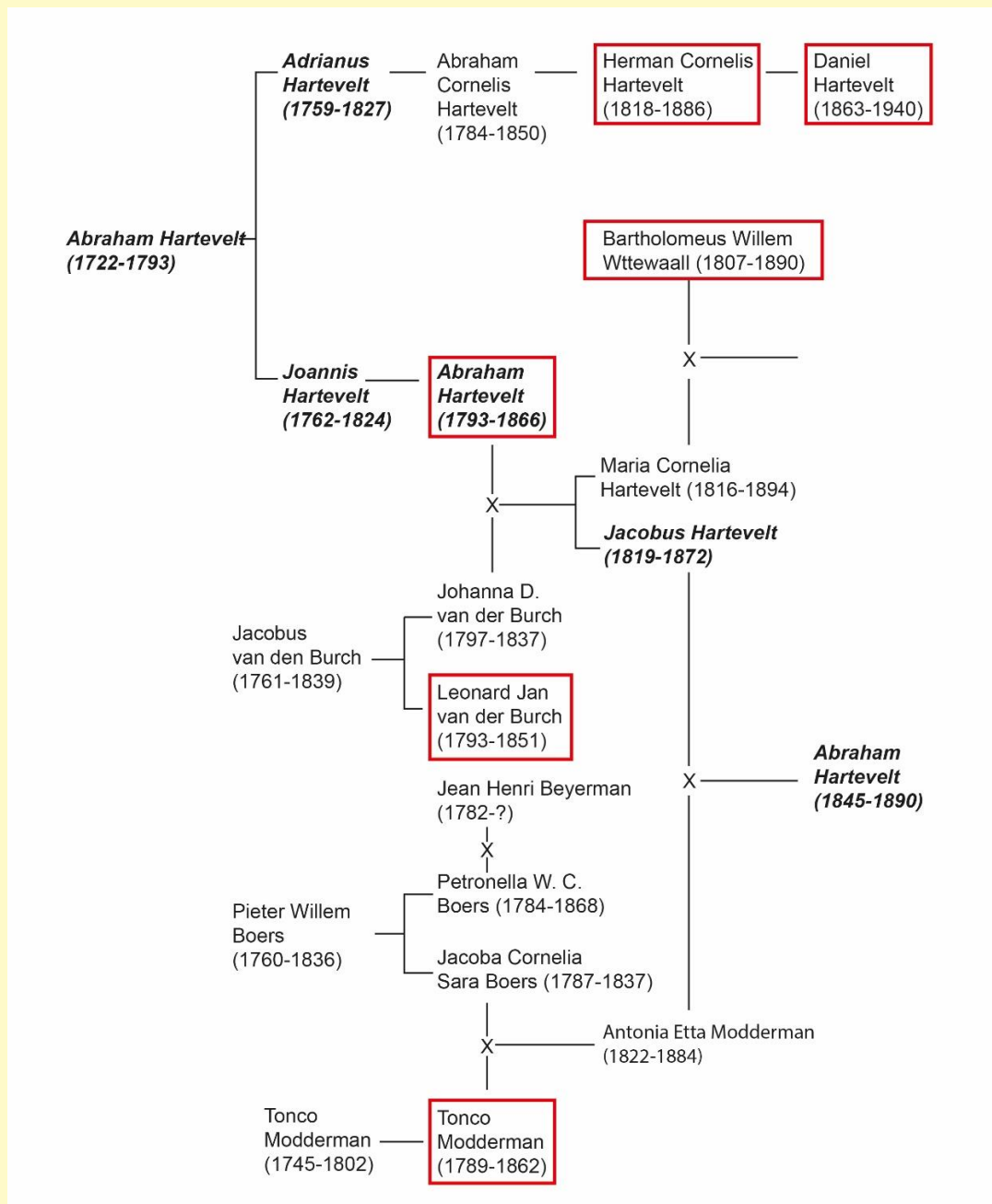
31. Tonco Modderman

32. Abraham Hartevelt (1793-1866)

Nieuwland-Landheer wijst er terecht op dat de verwevenheid van de families die eigenaar zijn van de wijnhandel groot is. Zo trouwt de zoon van Abraham Hartevelt, Jacobus, met de dochter van Tonco Modderman. De wijnhandel gaat echter niet naar hem - Jacobus wordt eigenaar-directeur van de Fransche Kroon - maar naar zijn zuster: Maria Cornelia. De familiebanden kunnen worden verduidelijkt aan de hand van onderstaande genealogie.

⁴⁸ Nieuwland-Landheer, 2002: 14

33. Genealogische verbanden tussen de families Hartevelt, Van den Burch, Boers en Modderman (de personen in de rode kaders waren vennoot van Modderman, Hartevelt & Co; de personen wiens naam vet en cursief is afgedrukt waren eigenaar van de jeneverdistilleerderij De Fransche Kroon v/h Hartevelt & Zoon)

Maria Cornelia Hartevelt en Bartholomeus Willem Wttewaall

Maria Cornelia trouwt in 1841 met Bartholomeus Willem Wttewaall van Wickenburgh. Hij zal enkele jaren later vennoot worden in de firma Modderman, Hartevelt & Co, waarvan de naam ongewijzigd blijft. De wijnhandel wordt dan nog gerund door Van den Burch, die ook het pand aan de Nieuwe Rijn heeft bewoond. Tot wanneer hij daar verblijft is niet duidelijk, maar vanaf 1841 wonen Wttewaall en zijn vrouw Maria Cornelia daar.⁴⁹

⁴⁹ Rieu,du (1892): 246

34. *Bartholomeus Willem Wttewaall en Maria Cornelia Hartevelt*

Herman Cornelis Hartevelt en zijn zoon Daniel

In 1857 treedt Herman Cornelis Hartevelt als beherend vennoot toe tot de firma. Als Wttewaall zich in 1875 terugtrekt als beherend vennoot, krijgt Herman Cornelis de gehele zeggenschap en wordt uiteindelijk de enige eigenaar. Al eerder (1861) was hij met zijn gezin verhuisd naar Nieuwe Rijn 64/64a. In 1886 overlijdt Herman Cornelis en zijn zoon Daniel volgt hem op als eigenaar. Onder Daniel vindt nog een moderniseringsslag plaats. De verspreid liggende pakhuizen (Uiterstegracht, Herengracht en Oude Rijn) worden afgestoten en er wordt een pakhuis aan de Hooigracht grenzend aan het wijnhuis aangekocht. Hier laat Daniel in de jaren 90 van de 19^e eeuw een geheel nieuw pakhuis bouwen, grenzend aan de inmiddels geheel overkluisde binnenplaats van de wijnkoperij aan de Nieuwe Rijn.⁵⁰

⁵⁰ Het pakhuis wordt samen met een aantal ander panden in 1969 gesloopt t.b.v. een verbreding van de Hooigracht.

35. Daniel Hartevelt geeft aanwijzingen aan de werknemers van zijn wijnkoperij aan de Nieuwe Rijn (eind 19e eeuw). De plaats is nog niet overkluist.

36. Het "moderne" en inmiddels gesloopte wijnpakhuys aan de Hooigracht rond 1900

Het einde van het Leidse wijnkopershuis

Daniels vrouw Henriette Groskamp⁵¹ overlijdt in 1912. Niet lang daarna (1914) verkoopt Daniel de zaak aan jhr. Jan Ernst van Panhuys en Dirk Christoffel Meiners, wijnkopers. Deze heren zijn eigenaar van de firma Bicker en Modderman, die ooit was opgericht door Tonco Modderman en jhr. Henri Bicker. Zij zullen de zaak van Daniel Hartevelt voortzetten onder dezelfde naam.

37. Daniel Hartevelt

Ook het hoofdkantoor blijft tot 1924 ongewijzigd: Nieuwe Rijn 64. Daarna wordt het verplaatst naar Amsterdam. In Leiden blijft wel een correspondentieadres bestaan. Nieuwe Rijn 64/64a wordt verkocht en verliest definitief haar functie als wijnhuis. Tot eind jaren 40 verschijnen er advertenties van de firma Modderman, Hartevelt en Co. Vele keren werd de vennootschap ontbonden en met andere vennoten opnieuw opgericht, maar nooit heeft men de handelsnaam willen wijzigen. Blijkbaar genoot deze een uitstekende reputatie.⁵²

Toen wij ons in Frankrijk bij de dokter beklagden over de kwaliteit van het drinkwater, antwoordde deze:
„Giet er een scheut wijn bij, dan zijn de microben dood". In geen land ter wereld zijn meer 90-jarigen dan in Frankrijk, niettegenstaande de minder goede hygiënische toestanden. Daarom..... drinkt regelmatig een glas goede Bordeaux, nu het weer voor zo matige prijs wordt aangeboden.

DRINKT ONZE ONVOLPREZEN:
CHATEAU LA ROUSSELLI
le cru de Bourg à f 2.75 per fles
Gewas 1947
verpakt in dozen van 12 flessen franco huis.

Wat kleur betreft een lust voor de ogen.
Het aroma streelt de neus
De smaak is een wellust voor de tong.

MODDERMAN HARTEVELT & CO.
WIJNHANDELAREN
AMSTERDAM: Weesperzijde 55 58, Telefoon 5208
LEIDEN: v. d. Brandelerkade 3. Tel. 2008

38. Advertentie uit 1949 voor wijn van de firma Modderman, Hartevelt & Co

⁵¹ Henriette Georgette Groskamp, geboren in 1867 te Deventer, werd op 7 februari 1912 begraven op begraafplaats Groenesteeg (keldergraf 281).

⁵² Wanneer de handelsnaam: Modderman, Hartevelt & Co. voor het laatst is gebruikt en of de firma waaronder deze viel nog bestaat of inmiddels is opgeheven, kon door de auteurs niet worden vastgesteld.

Illustratieverantwoording

1. Familiearchief Hartevelt.
2. Familiearchief Hartevelt; Portret 2^e van rechts: L de Koningh 1838.
3. Familiearchief Hartevelt.
4. Javasche Courant van 4-12-1839; www.delpher.nl.
5. Javasche Courant van 20-11-1841; www.delpher.nl.
6. Residentiehuis in Soerabaja (1847). In: Dr. W.R. van Hoëvell (1849): Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847; P.N. van Kampen, Amsterdam.
7. Javasche Courant van 23-10-1850; www.delpher.nl.
8. SS Hindostan (1842); maker onbekend; Public domain; Wikimedia Commons.
9. Measom, William (1851). The route of the Overland Mail to India. London, Atchley & Co.
10. Nieuwezijds Voorburgwal 85-141 gezien in zuidelijke richting naar de Nieuwe Kerk op nummer 143, vóór de demping in 1884; Jager, A., Kunsthandel Gebr. Douwes (1875-1884); Gemeente Amsterdam, Stadsarchief.
11. Alfen (Lage Zijde) Martha-Stichting (Rijnstroom) (0575); opname 1900-1910; Fotocollectie Gemeentearchief Alphen aan den Rijn.
12. Buitenverblijf Vredenhoef in Voorschoten, aquarel van W.F. Andrea (1837), Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
13. Familiearchief Hartevelt. De 2 linker portretten zijn van: J.P. Berghaus 1851.
14. Oude Singel in Leiden, nrs 72-100, eind 19^e eeuw. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
15. Gezicht op IJgracht (Prins Hendrikkade) en Schippersgracht (1867-1880); Gemeente Amsterdam, Stadsarchief.
16. Familiearchief Hartevelt.
17. Hooglandse Kerkgracht met Hooglandse Kerk. Litho van Gerard Jan Bos (1850). Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
18. Nieuwe Rijn 64/64A; Maker: Jan Goedeljee (ca. 1900); Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
19. Stevenshofje in Leiden (Duits: Stevenstift) olieverfschilderij van Max Liebermann (1889-1890); Public domain; Wikimedia Commons. Het schilderij hangt in de Alte Nationalgalerie in Berlijn.
20. De Hooglandse Kerkgracht en het weeshuis te Leiden bij zomer; Cornelis Springer (1871); Public domain; Artvee.
21. H.C. Hartevelt en A.A.M.M Leembruggen door J.H. Neumann in 1886 geschilderd op basis van foto's van veel eerdere datum. Particulier bezit.
22. Familiearchief Hartevelt.
23. Familiearchief Hartevelt.
24. Familiearchief Hartevelt.
25. Familiearchief Hartevelt.
26. Familiearchief Hartevelt.
27. Familiearchief Hartevelt.
28. Familiearchief Hartevelt.
29. Familiearchief Hartevelt.
30. Affiches, annonces et avis divers de Leyde -- Advertentiën, aankondigingen en berigten van Leyden van 11-05-1812; www.delpher.nl.
31. Portret van 'Tonco Modderman' van Joseph Israels. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
32. Familiearchief Hartevelt.
33. N.v.t.
34. Jacobus Ludovicus Cornet: Dubbelportret van Bartholomeus Willem Wttewaall en Maria Cornelia Hartevelt (1845) (uitsnede). Particulier bezit.
35. Nieuwe Rijn 64/64a. Personeel op de binnenplaats. Maker: Jan Goedeljee (eind 19^e eeuw); Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
36. Hooigracht 1a. Maker: Jan Goedeljee (1902); Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.
37. Familiearchief Hartevelt.
38. Nieuwe Leidsche Courant van 12-05-1949, www.delpher.nl.

Bronnen

- Boer, J.F. de (2000): *Vredenhoef, voormalige buitenplaats te Voorschoten*; Lisse.
- Bosma, U. ; Mandemakers, Kees (2008): *Indiëgangers: sociale herkomst en migratiemotieven (1830-1950). Een onderzoek op basis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)*.
In: BMGN - Low Countries, Historical Review. 2008 ; Vol. 123, No. 2. pp. 162-184.
- Dijkman, L. et al (2015): *'t Lant van Beloften, de geschiedenis van een Hollands huis in Leiden*;
Waanders uitgevers Zwolle.
- Harteveld, D. (1887): *Grafrede voor H.C. Harteveld uitgesproken op 3-1-1887*; familiearchief Harteveld.
- Harteveld, D. (1888): *Levensbericht van H.C. Harteveld*; familiearchief Harteveld.
- Harteveld, D. (1890): *Geschiedenis van Daniel Harteveld*; familiearchief Harteveld.
- Harteveld, H.C. (1850-1851): *Onvolledig dagverhaal van de terugreis naar Holland*; familiearchief Harteveld.
- Harteveld, H.C. 1871: *Overpeinzingen 31-12-1871*; familiearchief Harteveld.
- Harteveld, H.C. 1872: *Terugblik op afgelopen jaar 31-12-1872*; familiearchief Harteveld.
- Harteveld, H.J.C. (1878): *Persoonlijk verslag van de gebeurtenissen m.b.t. de verdrinkingsdood van haar zuster Johanna Cecilia op 29 juni 1878*; familiearchief Harteveld.
- Harteveld, Jaap & Roel Klein (2023): *Daniel Harteveld (1824-1896), koopman en weldoener in Nederlands-Indië en Leiden*; <http://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl>.
- Huussen, Ida (2011): *Zeilend rond de Kaap, per koets door de woestijn en stomend langs Suez. Veranderingen in het reizen naar Indië in de negentiende eeuw*. Indische Letteren. Jaargang 26.
Werkgroep Indisch Nederlandse Letterkunde, Alphen aan den Rijn.
- Kallenberg, Lodewijk (2016): *Cornelis Johannes Leembruggen (1838-1905), Textielbaron met vele maatschappelijke functies*; <http://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl>.
- Nieuwland-Landheer, Els van (2002): *Nieuwe Rijn 64/64a te Leiden - 180 jaar wijnkoophuis met allure*;
intern rapport Projectgroep Architectuur en stedenbouw in Leiden in de 19^e en 20ste eeuw.
- Reeskamp, J.H.E. (1966): *1766-1966 Twee Honderd Jaar P. Clos & Leembruggen*; Leiden.
- Regt, W.M.C. (1920): *Alphense Buitenplaatsen*. In Leidsch Jaarboekje 1920; P.J. Mulder & Zoon.
- Rieu, W.N. du (1892): *Levensbericht van Bartholomaeus Willem Wttewaall van Wickenburgh* in Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1892, DBNL Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org).
- Vlist, Ed van der (2004): *Cronesteyn - Van Broekland tot polderpark*; Primavera Pers, Leiden.
- Website: *Buitenplaatsen in Nederland* (www.buitenplaatsennederland.nl).
- Website: *Historische Vereniging Oud Leiden* (<https://oudleiden.nl>).

Auteurs

Jaap Harteveld & Roel Klein (augustus 2023)